

DOROTA WEREDA
INA KAŻURO

ZAANGAŻOWANIE BAZYLIANÓW PROWINCJI LITEWSKIEJ W ROZWÓJ EDUKACJI NAUK ŚCISŁYCH I PRZYRODNICZYCH NA ZIEMIACH PAŃSTWA POLSKO-LITEWSKIEGO W LATACH 1773-1839*

Bazylianie to męskie zgromadzenie zakonne w Cerkwi unickiej. W 1772 r. w unickiej metropolii kijowskiej w dwóch prowincjach: litewskiej (Świętej Trójcy) i koronnej (Opieki NMP) funkcjonowało około 150 placówek klasztornych. Prowincja litewska obejmowała około 75 placówek klasztornych i misyjnych usytuowanych na północnowschodnich obszarach państwa polsko-litewskiego¹. Zakonnicy w XVII i XVIII wieku prowadzili działalność duszpasterską, kaznodziejską, misyjną oraz edukacyjną, skierowaną do lokalnych społeczności, oferując podstawowe umiejętności pisania, czytania, rachunków. Na potrzeby formacji zakonnej prowadzili kształcenie w placówkach klasztornych m.in. w Antopolu, Bytenu, Połocku, Torokanich, Wilnie. Od końca XVII wieku zakonnicy oferowali kształcenie młodzieży we Włodzimierzu, natomiast w XVIII wieku powołali szkoły kształcące młodzież w Borunach i Żyrowicach².

Dr hab. DOROTA WEREDA, prof. UwS — Uniwersytet w Siedlcach (UwS), Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Historii.; adres do korespondencji: ul. Konarskiego 2, 08-110 Siedlce; e-mail: dorota.wereda@uph.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1084-2212>.

Dr INA KAŻURO — Uniwersytet Wileński (Vilniaus universitetas), pracownik naukowy Biblioteki uniwersyteckiej; adres do korespondencji: Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius; e-mail: ina.kazuro@mb.vu.lt; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-7232>.

* Artykuł został przygotowany jako rezultat badań prowadzonych w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, Polska, nr 2020/39/B/HS3/012322020/39/B/ HS3/ 01232.

¹ Witold Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury organizacyjne* (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998), 349–352.

² Ludomir Bieńkowski, „Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII i XVIII wieku”, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1: *Kultura umysłowa*, red. Jerzy Kłoczowski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 114–119.

Przeobrażenia edukacyjne zachodzące po kasacie jezuitów stworzyły szansę na rozwinięcie działalności edukacyjnej przez męskie zgromadzenie bazylianów. Celem artykułu jest prezentacja aktywności bazylianów prowincji litewskiej Świętej Trójcy w zakresie edukacji nauk ścisłych i przyrodniczych na ziemiach państwa polsko-litewskiego. Początkową cezurę pracy wyznacza rok 1773. Przyjęcie przez władze kościelne i króla Stanisława Augusta Poniatowskiego *breve* papieża Klemensa XIV o kasacie zakonu jezuitów skutkowało likwidacją systemu edukacji w sieci placówek prowadzonych przez ten zakon. W 1773 r. Sejm powołał nową instytucję organizującą system oświaty w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim — Komisję Edukacji Narodowej. Kasata zakonu jezuitów i reformy oświatowe wdrożone w systemie edukacyjnym Komisji Edukacji Narodowej po 1773 r. rozpoczęły w państwie polsko-litewskim proces zmian kulturowych i edukacyjnych. Ideą reformy wdrażanej przez Komisję Edukacji Narodowej było przekształcenie systemu szkoły filologicznej w szkołę, której program obejmował przedmioty matematyczno-przyrodnicze. Wiedza z tych dziedzin została uznana za niezbędny element wychowania i czynnik rozwoju umysłowego młodzieży³. Cezurę końcową wyznacza rok 1839, oficjalnie kończący wieloletni proces kasaty bazylianów na obszarach pod panowaniem Rosji.

Aktywność edukacyjna bazylianów była wzmiankowana w literaturze prezentującej prowadzone na Uniwersytecie w Wilnie⁴ badania nad dziejami szkolnictwa⁵ i zgromadzenia bazylianów⁶. W dotychczasowych badaniach brak jest informacji na temat zaangażowania bazylianów w proces edukacyjny w systemie szkół Komisji Edukacji Narodowej oraz roli zakonu w rozwoju nauk ścisłych i przyrodniczych na ziemiach polsko-litewskich.

Bazylianie jako jedyne zgromadzenie zakonne odpowiedzieli na ofertę współpracy z Komisją Edukacji Narodowej. Z zamiarem pozyskania zakonników jako nauczycieli w szkołach Komisji do zgromadzenia w styczniu 1774 r. zwrócił się nuncjusz Stolicy Apostolskiej Giuseppe Garampi. Jednocześnie postawił warunki podwyższenia poziomu nauczania w szkołach już prowadzonych i otwarcia nowych. Wybór bazylianów uzasadniał potrzebą podniesienia bardzo niskiego

³ Józef Piłatowicz i Katarzyna Maksymiuk, „The Dissolution of the Society of Jesus and its Influence on the Development of Mathematical and Natural Sciences Education in the Principal School of the Realm in Cracow”, *Paedagogica Historica* 56, nr 4 (2020): 447–462, <https://doi.org/10.1080/00309230.2019.1591468>.

⁴ Ina Każuro, „Bazilijonų Vienuolijų Ryšiai Su Vilniaus Universitetu”, *Lietuvos Istorijos Studijos* 42 (2018): 29–47, <https://doi.org/10.15388/LIS.2018.42.12386>.

⁵ Maria Piłtyczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu* (Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), *passim*.

⁶ Beata Lorens, „Bazylianie a szkolnictwo publiczne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.”, *Ukrainian Historical Review* 1 (2022): 115–130.

poziomu oświaty wśród ludności „ruskiej”⁷. Bazylianie pozytywnie odpowiedzieli na propozycję nuncjusza. Z podobną propozycją dla bazylianów na początku 1774 r. wystąpił w imieniu Komisji Edukacji Narodowej jej ówczesny przewodniczący biskup Ignacy Jakub Massalski. W odpowiedzi bazylianie przedstawili projekt przejęcia gmachów i majątków pojezuickich w zamian za utrzymanie dotychczasowych placówek edukacyjnych⁸. Zakonnicy, początkowo nastawieni negatywnie do planów nauczania Komisji Edukacji Narodowej, aby uzyskać jej przychylność, okazywali zainteresowanie nowymi programami⁹.

Do struktur Komisji Edukacji Narodowej jako szkoły podwydziałowe zostały włączone prowadzone przez bazylianów prowincji litewskiej szkoły we Włodzimierzu (Wydział Wołyński, podporządkowany Szkole Głównej w Krakowie) i Żyrowicach (Wydział Poleski, podporządkowany Szkole Głównej w Wilnie). Zakonnicy rozbudowali sieć szkół. Około 1776 r., bez konsultacji z Komisją Edukacji Narodowej, otworzyli szkoły w Berezwezu, Podubisiu i Świerzeniu¹⁰ oraz kontynuowali nauczanie, w pozostającej poza strukturami Komisji, szkole w Borunach¹¹. Działania zakonników były uwarunkowane dużym wsparciem społecznym lokalnych środowisk prowincjonalnej szlachty, chętnie korzystającej z oferty edukacyjnej szkół bazyliańskich, w których szlachta ceniła tradycyjny sposób nauczania, ale również stopniowo wprowadzane innowacje. Plany bazylianów w zakresie poszerzania sieci szkół zostały negatywnie ocenione przez wizytatorów, którzy zarzucali zakonnikom brak kwalifikacji dydaktycznych i intelektualnych. W efekcie wizytacji przeprowadzonej w 1782 r. bazylianie uzyskali prawo prowadzenia na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego szkół tylko w Berezwezu i Żyrowicach. W pozostałych placówkach uzyskali zezwolenie na nauczanie tylko na poziomie szkoły parafialnej. W 1783 r. wizytator KEN Franciszek Bieńkowski żądał skasowania szkół bazyliańskich w Podubisiu i Borunach¹². Ograniczenia nie zmieniły planów zgromadzenia w zakresie zaan-

⁷ Łukasz Kurdybacha, *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1949), 31–32.

⁸ Andrzej Meissner, „Szkoly zakonne wobec Komisji Edukacji Narodowej”, w: *W kregu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej, 24–26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova (Warszawa, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1977), 246.

⁹ Irena Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973), 41–43.

¹⁰ Ibidem, 41.

¹¹ Hanna Pohoska, *Wizytatorowie Generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*. (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1957), 170–171.

¹² Mieczysława Miłera-Dobrowolska, oprac., *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1973), 303.

gażowania w rozwój szkolnictwa. Władze oświatowe nie podejmowały zdecydowanych działań przeciwko niesubordynacji bazylianów. W 1792 r. bazylianie na prośbę mieszczan zaczęli prowadzić szkołę parafialną w Brześciu¹³.

Zasady działalności szkół bazylińskich Komisja Edukacji Narodowej regulowała w wydanym w 1781 r. „Projekcie Uniwersału”, w którym zobowiązywała zakon do posyłania przyszłych nauczycieli na co najmniej trzyletnie studia do Szkoły Głównej w Wilnie w celu uzyskania kwalifikacji zawodowych. Na podstawie wydanych w 1783 r. regulacji pt. „Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie 1783 r.” wszystkie szkoły zakonne (36), w tym również bazylińskie, zostały podporządkowane Komisji Edukacji Narodowej¹⁴. W celu kontroli poziomu przygotowania nauczycieli w 1785 r. Komisja wydała zarządzenia polecające zwierzchnikom zakonów, aby w szkołach zakonnych nie zmieniali nauczycieli bez wiedzy rektora Szkoły Głównej. Zarządzanie zostało ponowione w 1787 r.¹⁵

Bazylianie w 1786 r. bezskutecznie zabiegali o akceptację Komisji dla otwarcia szkół w Podubisiu i Świerżeniu. Powodem odmowy był brak możliwości zapewnienia edukacji na poziomie zadawalającym uczniów i ich rodziców z powodu braku czasu i możliwości zakonników na podnoszenie kwalifikacji potrzebnych do wykonywania zawodu nauczyciela. Prawdopodobnie Komisja Edukacji Narodowej obawiała się, że szkoły zakonne będą chętniej wybierane niż szkoły w strukturach Komisji. W 1789 r. bazylianie reaktywowali, bez pozwolenia Komisji Edukacji Narodowej, szkołę w Podubisiu¹⁶. O podjęciu decyzji mogły zdecydować okoliczności polityczne i atmosfera Sejmu Wielkiego. W instrukcjach poselskich formułowanych na sejmikach szlachta domagała się odebrania dóbr pojezuickich przekazanych Komisji Edukacji Narodowej proponując przejęcie edukacji przez zakony. Podobne stanowisko prezentowała hierarchia Cerkwi unickiej. Biskupi deklarowali realizację obowiązków edukacyjnych w zamian za ulgi podatkowe. Bazylianie cieszyli się zaufaniem prowincjonalnej szlachty, która ceniła zasługi edukacyjne i wpływ na otoczenie społeczne. Działalność zakonu w terenie wpływała na zapewnienie poziomu bezpieczeństwa i była traktowana jako zabezpieczenie przed buntami chłopskimi. Podczas Sejmu Wielkiego bazylianie ponowili zabiegi o przejęcie kolegiów pojezuickich, uza-

¹³ Dorota Wereda, „Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim w XVII-XIX wieku”, *Roczniki Humanistyczne* 66, z. 2 (2018): 125–128.

¹⁴ Stefania Walasek, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Poleskim* (Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Aspra-JR, 2018), 155; Wereda, „Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim”, 113–140.

¹⁵ Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, 140.

¹⁶ *Ibidem*, 127–144.

sadniając swoje dążenia względami oszczędnościowymi oraz możliwością zapewnienia przychylności unitów dla łacinników. Pomimo wsparcia publicystyki i części posłów król Stanisław August Poniatowski skłonił sejm do ich odłożenia¹⁷.

Bazylianie prowincji litewskiej natychmiast dostosowali się do wymogów Komisji Edukacji Narodowej dotyczących kwalifikacji nauczycieli. Z osobami świeckimi kandydującymi do zawodu nauczyciela i zakonnikami z innych zgromadzeń podjęli studia w Wilnie. Zreformowana przez Komisję Edukacji Narodowej Szkoła Główna Litewska w Wilnie miała dwa fakultety, czyli kolegia: kolegium fizyczne i kolegium moralne. W kolegium fizycznym wykładano astronomię, matematykę wyższą czystą, matematykę wyższą stosowaną, fizykę, chemię, arytmetykę, geometrię, mechanikę, nauki przyrodnicze, nauki lekarskie. W kolegium moralnym wykładano teologię dogmatyczną, teologię moralną, historię Kościoła, Pismo św., prawo kanoniczne, prawo natury i narodów, prawo rzymskie, prawo ojczyście, historię powszechną, wymowę i literaturę¹⁸. Reformy Komisji Edukacji Narodowej dokonane w programie nauczania Szkół Głównych, zarówno w Krakowie jak i Wilnie, były przełomowe dla matematyki. Dotychczasowe wykłady w obu uczelniach nie przekraczały programu matematyki elementarnej. Wprowadzony po reformie program matematyki był realizowany w sposób odtwórczy, ale umożliwiał doścignięcie matematyki europejskiej¹⁹.

W latach 1784-1787 studia w Wilnie w zakresie nauk ścisłych i przyrodniczych podjęło co najmniej 54 zakonników²⁰. W tym czasie żaden bazylianin nie podjął studiów w Kolegium Moralnym. Przybycie 24 bazylianów po raz pierwszy w roku akademickim 1783/84 zdominowało liczebnie słuchaczy wykładów z innych zgromadzeń zakonnych. W tym roku akademickim w wykładach w kolegium fizycznym uczestniczyło czterech dominikanów, czterech karmelitów i dwóch franciszkanów²¹. Również w latach 1784-1787 w porównaniu z liczbą słuchaczy z innych zgromadzeń zakonnych (21 dominikanów, 13 pijarów) bazylianie w kolegium fizycznym stanowili najliczniejszą grupę spośród słuchaczy²².

¹⁷ Kamil Paździor, „Edukacja jako narzędzie polityki wyznaniowej Sejmu Wielkiego wobec innowierców”, *Nasza Przeszłość* 100 (2003): 353–355.

¹⁸ Józef Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 2 (Kraków: W. L. Anczyc i Spółka, 1899), 6.

¹⁹ Zofia Pawlikowska-Brożek, „Matematyka w Szkołach Głównych Komisji Edukacji Narodowej,” w: *W kręgu wielkiej reformy*, 133–154.

²⁰ Irena Szybiak, „Studenci Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego 1783–1793 (próba ujęcia liczbowego)”, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Lechowi Mokrzejkiemu z okazji jego jubileuszu*, red. Kazimierz Puchowski i Józef Żerko (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1998), 231.

²¹ VUB, RS_F2_DC16, 5v.

²² Szybiak, „Studenci Szkoły Głównej”, 231.

Tabela 1. Liczba bazylianów studiujących nauki ścisłe w Szkole Głównej w Wilnie.

Rok	Liczba bazylianów	
	studentów rozpoczynających studia	liczba wszystkich studentów
1783	24	24
1784	11	35
1785	0	27
1786	12	29
1787	7	29
1788	0	20
Razem	54	

Co najmniej 33 bazylianów słuchało wykładów z fizyki eksperymentalnej, matematyki stosowanej, matematyki wyższej i astronomii od 1 do 2 lat, 12 bazylianów studiowało przez 3 lata. Dwóch zakonników studiowało przez 4 lata²³. Najwięcej zakonników rozpoczęło naukę w 1784 r., co może potwierdzać wdrażanie zaleceń Komisji Edukacji Narodowej. Zachowane spisy studentów Szkoły Głównej w Wilnie potwierdzają bardzo duże zainteresowanie bazylianów prowincji litewskiej studiami z dziedziny fizyki i astronomii. Ułatwieniem dla studiujących była możliwość zakwaterowania w placówce klasztornej w Wilnie. Uczestnictwo w wykładach dużej liczebnie grupy zakonników świadczy o systemowym działaniu władz zakonnych, które umożliwiły grupowe uczestnictwo w zajęciach poza klasztorem. W latach 1788-1793 bazylianie zaniechali studiów w Szkole Głównej w Wilnie. Trudno jest rozstrzygnąć, co było przyczyną tej decyzji.

Podjęcie studiów z dziedziny nauk ścisłych w Szkole Głównej Litewskiej w Wilnie było dla pięciu zakonników etapem do dalszej edukacji w rzymskich placówkach: Kolegium Urbanum, w którym studia kontynuowali Bazyli Połoński (od 1787 r.), Beniamin Korza (od 1789 r.), Jozafat Słobodzki (w latach 1791-1794), Benedykt Lenartowicz (w latach 1796-1798), oraz w Kolegium Greckim, w którym studiował Cezary Kamiński (w latach 1789-1791)²⁴. J. Słobodzki 12 kwietnia 1794 r. uzyskał na rzymskiej uczelni tytuły naukowe doktora filozofii i doktora teologii²⁵.

²³ Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773-1792* (Pułtusk-Warszawa: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Aspra-JR, 2004), 95.

²⁴ Dmytro Błażejovskij, *Byzantine Kyivan rite students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities, and Institutes of Central and Western Europe (1576-1983)* (Romae: PP. Basiliani, 1984), 124.

²⁵ Stanisław Juceczka, oprac., *Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI - pocz. XX w.)* (Wrocław: eBooki.com.pl, 2018), 247.

Aktywność bazylianów w Szkole Głównej otworzyła szansę na kariery uniwersyteckie. Dotychczas wybrani zakonnicy byli oddelegowywani, decyzją władz zakonnych, na studia w kolegiach papieskich w Brunsbergu (Braniewie), seminarium papieskim w Wilnie oraz za granicę: do kolegiów jezuickich w Pradze, Ołomuńcu i w Rzymie, gdzie studiowali w Kolegium Greckim i Kolegium Urbanum. Były to placówki, których oferta edukacyjna była skierowana do osób duchownych i ukierunkowana na nabycie wiedzy z zakresu teologii, filozofii i umiejętności przydatnych do pracy duszpasterskiej, z uwzględnieniem środowisk wymagających pracy w warunkach misyjnych. Brak jest informacji, aby w placówkach kształcących na poziomie szkoły wyższej i posiadających uprawnienia do nadawania stopni naukowych bazylianie prowincji litewskiej prowadzili badania naukowe, obejmowali posady wykładowców akademickich i otrzymywali oferty kariery akademickiej. Aktywność piśmiennicza i publikacyjna zakonników pozostawała w kręgu tematyki teologicznej, historycznej i była odpowiedzią na bieżące działania duszpasterskie zakonu i potrzeby Cerkwi unickiej.

W konsekwencji kasaty jezuitów Akademię Wileńską opuściło wielu wykładowców. Z pracujących w latach 1773-1774 około 40 profesorów w 1776 r. zostało 24. Wdrażania reform Komisji Edukacji Narodowej podjął się pełniący od 1780 r. funkcję rektora Marcin Poczobut. W zreformowanym Uniwersytecie Wileńskim, od 1781 r. przemianowanym na Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego, zostały wprowadzone nowe przepisy organizacyjne i programowe dla działalności Uniwersytetów. W świetle Ustawy z 1783 r., regulującej funkcjonowanie Szkoły Głównej w Wilnie, procedura przyjęcia profesora miała się odbywać na zasadach konkursu, którego przebieg był przewidziany na trzy lata. Długotrwała i wieloetapowa była również procedura wyboru wiceprofesorów. Ostateczna decyzja należała do kolegium uniwersytetu, obradującego na posiedzeniach. W skład grona oceniającego wchodził rektor, prezes i profesorowie kolegium, do którego obywatel się konkurs. Decyzje personalne wymagały akceptacji Komisji Edukacji Narodowej. Od kandydatów na profesorów wymagano wykształcenia i gruntownej znajomości wykładanej dziedziny wiedzy oraz autorytetu społecznego²⁶. Pierwszym odnotowanym, po ponad rok trwającej procedurze, przyjętym w tym trybie wykładowcą na wiceprofesora w katedrze astronomii w 1791 r. był bazylianin ks. Innocenty Kniaziński. Znalazł się w gronie profesorów sprowadzonych zza granicy oraz eksjezuitów, misjonarzy, pijarów.

²⁶ Janina Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793-1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012), 50-83.

Trudno jest ocenić kompetencje Kniazińskiego. Był absolwentem Kolegium Greckiego w Rzymie. Studia (od 13 września 1773 r. do 30 czerwca 1777 r.) uwieńczył doktoratem z teologii²⁷. Z powodu śmierci nie podjął obowiązków na uniwersytecie²⁸.

Zdobyte przez zakonników wykształcenie stanowiło ważne kryterium w wyborze na funkcje w prowincji zakonnej. Najważniejszą funkcję w prowincji litewskiej — prowincjała — pełnili B. Połoński (od 1814 r.) i C. Kamiński (1818–1826). Obowiązki sekretarzy prowincji sprawowali m. in. B. Połoński (1802–06), B. Lenartowicz (1814–1818), a konsultorów J. Słobodzki (od 1814), B. Lenartowicz (1818–1824)²⁹. Obsada najważniejszych stanowisk przez osoby wykształcone może potwierdzać, że we wspólnocie zakonnej studia było uważane za istotny czynnik awansu. Ferdynand Ciechanowski (odnotowany w 1783/84 r. jako student w kolegium fizycznym oraz uczestnik wykładów z matematyki)³⁰ w 1809 r. został przełożonym (prowincjałem) wszystkich bazylianów w granicach Księstwa Warszawskiego. W 1810 r. objął biskupstwo unickiej diecezji chełmskiej. Jako biskup wszedł do senatu Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego³¹. January Bystry (słuchacz wykładów z fizyki, astronomii i matematyki w latach 1783–1786) został członkiem II Departamentu w Kolegium Duchownym w Petersburgu³².

Wiedzę zdobytą na Akademii zakonnicy wykorzystali w pracy dydaktycznej w placówkach edukacyjnych funkcjonujących w strukturze kontrolowanej przez Komisję Edukacji Narodowej. W szkole prowadzonej przez bazylianów we Włodzimierzu lekcje fizyki, prowadzone przez słuchacza wykładów w Szkole Głównej w Wilnie, zostały ocenione bardzo wysoko. Wizytatorzy Komisji Edukacji Narodowej ocenili poziom nauczania arytmetyki jako wysoki, a J. Słobodzkiego jako kandydata na dobrego nauczyciela: „gdyby się jeszcze bardziej w tym obiekcie poćwiczył, wyszedłby na jednego z najzdatniejszych profesorów”³³. Inny nauczyciel matematyki we Włodzimierzu — Beniamin Korza (odnotowany jako

²⁷ Blażejovskij, *Byzantine Kyivan rite students*, 87.

²⁸ SPIHRAN 266, 6v.

²⁹ Jujeczka, *Klerycy*, 248.

³⁰ VUB, RS_F2_DC16, 5-10v.

³¹ Jan Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996), 40–41.

³² Andrzej Meissner i Agnieszka Wałęga, red., *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny* (Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, ASPRA-JR, 2018), 125.

³³ *Ibidem*, 588.

uczestnik zajęć z fizyki i matematyki w roku 1783/84)³⁴ w opinii wizytatorów uchodził za dobrego pedagoga. W 1788 r. „z tego tylko pochwały godzien, że wielu uczniów do rysunku usposobił”³⁵. Zastąpił on Ignacego Makowelskiego, który został pozbawiony posady nauczyciela z powodu prowadzenia lekcji matematyki na zbyt niskim poziomie. Poziom lekcji fizyki prowadzonych przez B. Połońskiego był, w ocenie wizytatorów, za wysoki w stosunku do możliwości uczniów włodzimierskiej szkoły. Wiedza matematyczna była prezentowana podczas tzw. popisów rocznych, na które zapraszana była szlachta województwa włodzimierskiego. Szlachta obecna na popisie w dniach 14–17 lipca 1777 r. uznała wyniki nauczania w bazylikańskiej szkole za rewelacyjne³⁶.

W szkole bazylikańskiej w Żyrowicach Ferdynand Ciechanowiecki, od 1785 r. nauczyciel fizyki, uzyskał wysoką ocenę wizytatora Antoniego Obrąpalskiego. Lekcje prowadzone przez Ciechanowskiego, w świetle opinii wizytatora, „rozsądnie i z zdrową krytyką roztrząsane i tłumaczone były. Uczniowie znacznie w fizyce korzystali. Matematyczne twierdzenia i zdania z łatwością, gruntownie, z przystosowaniem do praktyki okazane były”³⁷. Fortunat Gintowt, nauczyciel matematyki w Żyrowicach w latach 1781–1783 i 1787–1791, zyskał przychylną ocenę wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej, którzy wysoko ocenili jego zdolności: „matematyczne twierdzenia i zadania z łatwością, gruntownie, z przystosowaniem do praktyki okazane były”³⁸. Obowiązki nauczyciela fizyki od 1793 do około 1798 r. kontynuował Bazyl Desarz (odnotowany w latach 1783/84–1786/87 jako uczestnik wykładów z astronomii i fizyki eksperymentalnej w kolegium fizycznym)³⁹. Przez wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej nauczanie fizyki zostało ocenione jako prawidłowe. Teorie fizyczne były objaśniane, a zadania teoretyczne przenoszone na grunt praktyczny⁴⁰.

Przedmiotów z zakresu nauk ścisłych bazylianie nauczali również w szkole miejskiej w Brześciu. Prowadzona przez bazylianów szkoła była bardzo wysoko oceniana przez wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej. W klasyfikacji ocen wystawionych przez wizytatorów 74 podległym placówkom brzeska szkoła zajęła

³⁴ VUB, RS_F2_DC16, 5v, 10.

³⁵ Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska*, 95.

³⁶ Adam Massalski i Ewa Kula, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraini* (Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Aspra-JR, 2018), 409-412.

³⁷ Kalina Bartnicka i Irena Szybiak, oprac., *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782-1792* (Wrocław: Polska Akademia Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974), 548.

³⁸ Meissner i Wałęga, *Komisja*, 212.

³⁹ VUB, RS_F2_DC16, 10v, 16.

⁴⁰ Meissner i Wałęga, *Komisja*, 161.

dziewięć miejsce. Powodem pochwał była m.in. praca zespołu nauczycielskiego (1783 r.) oraz umiejętności dydaktyczne nauczyciela matematyki (1789 r.)⁴¹. Pytania z zakresu geometrii i fizyki były częścią egzaminu, który uczniowie brzeskiej szkoły miejskiej zdawali w formie publicznego występu przed publicznością, złożoną m.in. z przedstawicieli lokalnej szlachty, wojska, zakonników z wszystkich brzeskich klasztorów. Potwierdza to przebieg egzaminu w 1798 r.⁴² Ten sposób przeprowadzania egzaminu był formą popularyzacji wiedzy w szerokich kręgach społecznych.

Wysoko ocenianą przez Komisję Edukacji Narodowej była prowadzona przez bazylianów, posiadająca status szkoły podwydziałowej, placówka w Berezwezu (Wydział Poleski). W pozostającej poza strukturami Komisji Edukacji Narodowej szkole w Podubisiu wizytator w 1782 r. zauważył zaangażowanie Izydora Rogowskiego, docenionego za wiedzę, umiejętności i postawę: „człowiek wielce zdatny, pilny, uczony, umiejący instrumenty matematyczne i fizyczne doskonale sam zrobić”⁴³.

Analiza ocen wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej z opinii wystawianych w latach 1774–1777, 1780, 1782–1793 dla 74 kontrolowanych szkół wykazała, że w grupie najlepszych znalazły się szkoły bazylikańskie w Berezwezu i Włodzimierzu, a w grupie szkół dobrych szkoła we Włodzimierzu. Szkoły bazylikańskiej prowincji litewskiej otrzymały wyższe oceny niż szkoły prowadzone przez bazylianów prowincji koronnej. Opinie wyrażone przez wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej potwierdzają dbałość bazylianów o wysoki poziom nauczania nauk ścisłych w prowadzonych przez zakon szkołach. Wynikało to z modernizacji programów nauczania i z zapotrzebowania społecznego. Na Litwie, gdzie prowadzono wiele spraw o granice, „geometry” byli poszukiwani i dobrze opłacani. Wizytator Komisji w 1777 r. stwierdził: „szkoły litewskie mógłbym nazwać płomykiem geometrów”⁴⁴.

W 1795 r. zmieniły się okoliczności polityczne. Obszary objęte działalnością edukacyjną bazylianów prowincji litewskiej znalazły się pod panowaniem Rosji. W 1797 r. utworzona została Komisja Edukacyjna Litewska, której podporządkowano szkoły świeckie i zakonne oraz Uniwersytet. Nauczanie prowadzono według przepisów, programów i podręczników Komisji Edukacji Narodowej. Po reformie oświaty przeprowadzonej pod kierunkiem cara Aleksandra I w 1803 r.

⁴¹ Pohoska, *Wizytatorowie Generalni*, 153, 223, 232.

⁴² Wereda, „Działalność bazylianów”, 31.

⁴³ Bartnicka i Szybiak, *Raporty*, 26, 104, 114, 151, 180–181.

⁴⁴ Pohoska, *Wizytatorowie Generalni*, 172–174, 186–187.

został powołany Wileński Okręg Naukowy, któremu podlegały gimnazja i szkoły powiatowe⁴⁵.

Caryca Katarzyna II już w 1795 r. podjęła decyzję o kasacie zgromadzenia. Plany te kontynuował car Paweł I. Przez kolejnych kilka lat likwidacja klasztorów nie była wdrażana. Czas ten nowe władze oświatowe wykorzystały na działania zapobiegające wdrożeniu decyzji władz carskich. Rektor uniwersytetu w Wilnie Hieronim Stroynowski w korespondencji z dnia 9 listopada 1803 r. skierowanej do prowincjała litewskiej prowincji bazylianów Paschazego Leszczyńskiego wydał polecenie prowadzenia szkół powiatowych w Berezwechu, Borunach, Brześciu, Podubisiu, Tołoczynie, Włodzimierzu oraz w Żyrowiczach w charakterze szkoły gubernialnej na poziome gimnazjum. Każda placówka miała posiadać prefekta nieobciążonego innymi obowiązkami, kaznodzieję oraz nauczycieli języka rosyjskiego, niemieckiego lub francuskiego, nauczyciela rysunków. Kolejnym warunkiem było utworzenie przy każdej szkole biblioteki zaopatrzonej w książki potrzebne dla uczniów i nauczycieli oraz w atlasy mapy, modele kuli ziemskiej, pomoce do rysunków, narzędzia fizyczne i matematyczne. Przed nauczycielami w szkołach postawiono wymóg wykształcenia co najmniej przez dwa lata studiów na uniwersytecie lub potwierdzenie kwalifikacji przez uniwersytet. Prowincjał Paschazy Leszczyński w odpowiedzi z dnia 1 marca 1804 r. przyjął postawione warunki, chociaż ze względu na duże obciążenia finansowe wyrażał obawy o możliwości zakładania przy szkołach ogrodów i gabinetów botanicznych. Postulował, by zakonnicy będący nauczycielami nie przestawali być zakonnikami⁴⁶.

O przychylności wobec bazylianów rektora Uniwersytetu w Wilnie Hieronima Stroynowskiego zabiegał Tadeusz Czacki. W korespondencji z 6 lutego 1804 r. odwoływał się do zasług bazylianów w strukturach szkolnych Komisji Edukacji Narodowej i wskazywał korzyści zatrudnienia ich jako nauczycieli: szacunek i zaufanie, jaki wzbudzają w części społeczeństwa, dostatecznie wysoki poziom nauczania, potwierdzony podczas wizytacji. Jako atut zakonników wskazywał doświadczenia w relacjach z ludnością unicką, co uzasadniał: „Nauczyciel właściwego wyznania lepiej jest słuchany od ludu”. O wsparciu Tadeusza Czackiego dla bazylianów decydowały również braki kadrowe i intelektualne w prowadzącym działalność edukacyjną zakonie pijarów. Zakonnicy zyskali przychylność Tadeusza Czackiego, mimo że widział on w takim rozwiązaniu wiele wad.

⁴⁵ Leszek Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki Państwowej Akademii Nauk, 1997), 44–51.

⁴⁶ SPIHRAN 202, 1–6.

Uważał, że stwarzało to sytuację kolizji podporządkowania się zakonników będących nauczycielami decyzjom dwóch odrębnych władz: przełożonych zakonnych i decyzji władz oświatowych. Kolejnym powodem wskazywanym przez Tadeusza Czackiego były cechy osobowościowe, o których pisał: „zakonne mury dość często ukrywają wady, które w ludziach świeckich, dlatego, że więcej z innymi obcuja są widoczniejsze”⁴⁷.

17 maja 1804 r. władze carskie wydały nakaz konfiskaty wszystkich klasztorów, które nie prowadziły działalności edukacyjnej⁴⁸. W tych okolicznościach bazylianie dostosowali się do wymogów Wileńskiego Okręgu Naukowego, który przed podejmującymi pracę nauczyciela postawił wymaganie przygotowania na Uniwersytecie Wileńskim⁴⁹. Doświadczenie edukacyjne bazylianów było ważnym argumentem przedstawianym władzom rosyjskim w obronie przed kasatą. Tadeusz Czacki przekonywał kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Adama Jerzego Czartoryskiego, że zakon bazylianów jest zgromadzeniem edukacyjnym a dokonania oświatowe zakonu są większe niż jezuitów, ponieważ prowadził na obszarze Litwy więcej szkół i przy każdym klasztorze zakonnicy prowadzili szkołę parafialną⁵⁰.

Doświadczenia edukacyjne bazylianów pozwoliły uzyskać przychyłność władz oświatowych i państwowych. Zakonnicy kontynuowali aktywności oświatowe w Szkole Głównej Wileńskiej. Na podstawie statutu z 1797 r. placówka została podzielona na cztery fakultety: nauki moralne, nauki lekarskie, języki i sztuki oraz nauki fizyczne, z katedrami matematyki wyższej czystszej, matematyki stosowanej, matematyki elementarnej, astronomii, architektury, fizyki eksperymentalnej i mechaniki. W 1803 r. uczelnia została przemianowana na Imperatorski Uniwersytet Wileński. Oddział nauk fizycznych i matematycznych zatrudniał dziesięciu profesorów, zgodnie z liczbą kursów obejmujących takie przedmioty, jak: fizyka, chemia, historia naturalna, botanika, gospodarstwo wiejskie, wyższa czysta matematyka, wyższa matematyka stosowana, astronomia, architektura cywilna. Obsadzone było również stanowisko astronom-observator. Na wileńskiej uczelni dwóch zakonników zrobiło kariery akademickie w zakresie nauk ścisłych. Ks. Cezary Kamiński w 1796 r. bezpośrednio po studiach został wiceprofesorem astronomii i był pomocnikiem astronoma-observatora. W roku akade-

⁴⁷ LVIA 95, 1.

⁴⁸ Marian Radwan, „Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795-1839”, *Nasza Przeszość* 93 (2000): 153-225.

⁴⁹ Daniel Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, tłum. Ireneusz Kania (Lublin: Fundacja Jana Pawła II, Redakcja Wydawnictw KUL, 1991), 177-187.

⁵⁰ LVIA 95, 10-1.

mickim 1808/9 r. w zastępstwie chorego prof. Ignacego Reszki prowadził wykłady z astronomii teoretycznej. Po rezygnacji prof. Ignacego Reszki z powodów zdrowotnych ks. Cezary Kamiński objął katedrę w charakterze adiunkta, opracował nowy program wykładów w oparciu o podręcznik Jana Śniadeckiego⁵¹. W opinii Stanisława Bonifacego Jundziłła, ówczesnego profesora botaniki na Uniwersytecie, był „przykładny, skromny, w nauce swej gruntowny, pilny, o postęp słuchaczy i sławę uniwersytetu gorliwy”⁵². W 1814 r. Cezary Kamiński zrezygnował z pracy na Uniwersytecie. Nie znane są motywy tej decyzji. Prawdopodobnie swoją aktywność ukierunkował na pracę na rzecz zakonu i objął funkcję prowincjała.

Wykładowcą przedmiotów z dziedziny nauk ścisłych na Uniwersytecie był ks. Benjamin Korza. Od 1798 r. jako wiceprofesor teologii prowadził wykłady z historii Kościoła i Pisma św., następnie od 1803 r. z teologii moralnej. Rada Uniwersytetu zleciła mu zajęcia z matematyki, a na krótko przed nagłą śmiercią (6 kwietnia 1809 r.) zastępstwo w wykładach z prawa kanonicznego. Często zmiana przedmiotu wykładów z różnych dyscyplin naukowych nie wpływała korzystnie na pozycję naukową Korzy. Znał kilka języków obcych. Dołączenie bazylianów do grona naukowców i wykładowców akademickich było awansem w kategoriach naukowych, ale również społecznym i kulturowym. Bazylianie prowincji litewskiej stali się częścią wileńskiego uniwersyteckiego środowiska naukowego wraz przybyłymi do Wilna naukowcami z zagranicznych ośrodków naukowych oraz eksjezuitami⁵³.

Bazylianie prowincji litewskiej wznowili również uczestnictwo w wykładach w cyklu dwuletnim i trzyletnim. Zakonnicy stanowili grupę ukierunkowaną na uczestnictwo w wykładach z fizyki (inni słuchacze w tym czasie wybierali wykłady z kilku dziedzin, np. fizykę łączyli z chirurgią, „prawem przyrodzonym”, chemią)⁵⁴.

⁵¹ Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska*, 31-76.

⁵² *Ibidem*, 95.

⁵³ *Ibidem*, 95, 114.

⁵⁴ VUB, RS_F2_DC16, 28.

Tabela 2. Liczba bazylianów studiujących nauki ścisłe w Szkole Głównej Wileńskiej.

Rok	Liczba studentów rozpoczynających studia	Liczba wszystkich studentów
1796	2	2
1797	0	2
1798	11	13
1799	7	20
1800	1	12
1801	0	1
Razem	21	

Źródło: VUB, RS_F2_DC15, 8–11; DC16, 30.

W porównaniu z czasami przedrozbiorowymi liczba bazylianów podejmujących studia zmniejszyła się.

Bazylianie kontynuowali studia na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim. W czasie nauki przez dwa, trzy lub cztery lata byli słuchaczami wykładów z fizyki, chemii, astronomii matematyki, mineralogii, historii naturalnej.

Tabela 3. Liczba bazylianów studiujących nauki ścisłe i przyrodnicze na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim.

Rok	Liczba		Uwagi
	studentów rozpoczynających studia	wszystkich studentów w danych roku	
1804	14	14	3 zakonników wznowiło studia (Lisowski Grzegorz, Przyszychowski Jan, Żukowski Sebastian)
1805	11	25	
1806	0	11	
1807	19	24	
1808	0	19	
1809	8	11	1 zakonnik wznowił studia (Marciniewski Nikodem)

1810	8	19	
1811	10	23	
1812	0	16	
1813	0	1	
1814	0	0	
1815	0	0	
1816	5	5	
1817	0	5	
1818	8	8	
1819	4	12	
1820	0	10	
1821	9	10	
1822	5	15	
1823	0	9	
1824	1	1	
1825	1	2	
1826	1	3	
1827	0	3	
1828	0	2	
1829	1	3	
1830	0	1	
Razem	105		

Analiza tabeli wskazuje, że liczba zakonników studiujących nauki ścisłe i przyrodnicze systematycznie zmniejszała się. Brak studiujących w latach 1814-1815 wynikał prawdopodobnie z sytuacji politycznej i zagrożenia wojną Rosji z Francją.

Bazylianie edukację z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych włączyli do standardów przygotowania do stanu zakonnego. Zakonnicy zabiegali również o przekaz wiedzy w ramach kształcenia nowicjuszy. J. Słobodzki od 1795 r. przez cztery lata wykładał filozofię i matematykę w placówce formacyjnej w Wilnie. Pełniący funkcję protokonsultora prowincji litewskiej w 1823 r. Leinty (Leontius) Okołów po ukończeniu szkół zakonnych w Antopolu, Wilnie, Berezwezu

i Żyrowicach uczył przyszłych zakonników teologii moralnej i matematyki m.in. w Wilnie, Żyrowicach, Ławryszewie, Antopolu⁵⁵.

Edukacja na poziomie uniwersyteckim służyła przede wszystkim zapewnieniu dobrze wykształconych kadr w szkołach powiatowych prowadzonych przez bazylianów w Borunch, Brześciu, Ladach, Podubisiu, Żyrowicach oraz przyklasztornych szkołach parafialnych. Wstępne wyniki badań wskazują, że zwierzchnicy prowincji litewskiej pw. Świętej Trójcy, zabiegali, aby zakonnicy będący nauczycielami byli dobrze przygotowani do pracy w oświacie. W szkole powiatowej w Podubisiu w 1822 r. wszyscy nauczyciele uczestniczyli w wykładach na Uniwersyteckie na wydziale matematyczno-fizycznym i posiadali stopień kandydata filozofii⁵⁶. W 1826 r. w grupie 12 nauczycieli bazylikańskich z dwóch szkół w guberni grodzieńskiej (Brześć i Żyrowice) 11 słuchało odpowiednich kursów nauk wyższych. W Brześciu tylko jeden zakonnik z grona pedagogicznego nie „słuchał kursów” na Uniwersytecie w Wilnie. W Żyrowicach wszyscy spełniali wytyczne władz oświatowych. Bazylianie przygotowaniem kadry na uniwersytecie wyróżniali się na tle innych zgromadzeń zakonnych (dominikanie, pijarzy, misjonarze, kanonicy laterańscy) prowadzących placówki edukacyjne. W Żyrowicach, dzięki zabiegom m.in. prowincjała Cezarego Kamińskiego, szkoła od około 1810 r. uzyskała honorową rangę szkoły gimnazjalnej. Rozwój działalności bazylianów oraz wyróżniające oceny doprowadziły w 1826 r. do formalnego potwierdzenia gimnazjum. Żyrowicka szkoła przez władze Uniwersytetu w Wilnie została włączona do zespołu najlepszych szkół w Guberni Grodzieńskiej, wraz z dominikańską szkołą powiatową na stopniu gimnazjum w Grodnie oraz z gimnazjum w Świsłoczy⁵⁷. Motywy tego awansu pozostają trudne do rozstrzygnięcia. W 1825 r. funkcję kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego objął reprezentujący interesy polityki rosyjskiej Nikołaj Nowosilcow.

Działalność edukacyjna bazylianów prowincji litewskiej wpływała na konsolidację środowiska i tworzenie więzi społecznych. Zakonnicy podejmujący w Wilnie studia z zakresu nauk ścisłych byli absolwentami bazylikańskich szkół. Na obecnym etapie badań możemy potwierdzić, że przyszli zakonnicy – studenci Uniwersytetu w Wilnie byli uczniami szkół bazylikańskich w Berezwezu (Maksymilian Bęczkowski, Numercján Hryckiewicz, Julian Spirydowicz), Borunach (Numercján Hryckiewicz, Jozafat Żarski), Podubisiu (Joachim Jastrzębowski),

⁵⁵ Urszula Anna Pawluczuk, „Zakonnicy monasteru w Żyrowicach w świetle wizytacji sporządzonej w 1823 roku”, *Seculum Christianum* 28, nr 2 (2021): 186–187, <https://doi.org/10.21697/sc.2021.28.2.13>.

⁵⁶ BN BOZ, 131.

⁵⁷ Radosław Dobrowolski, „Szkoly bazyliankie w Żyrowicach XVIII-XIX w.,” w: *Male miasta. Religie*, red. Mariusz Zemło (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006), 419–420, 440–441.

Żyrowicach (Jozafat Dobczyński, Augustyn Sielecki). Poprzez sieć wzajemnych relacji bazylianie stworzyli możliwości edukacji i awansu społecznego dla synów drobnej szlachty. Przykładem może być kariera biskupa Ciechanowskiego, wywodzącego się z drobnoszlacheckiej rodziny na Podlasiu, któremu wstąpienie do bazylianów i wykształcenie zapewniły awans społeczny i kontakty z wpływową rodziną Węgleńskich, która utorowała mu drogę do biskupstwa i objęcie godności senatora⁵⁸. Na wstąpienie do bazylianów decydowali się synowie szlachty obrządku łacińskiego z obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (województwo brzeskie-litewskie, nowogródzkie, mińskie, połockie, wileńskie), ale również z województwa podlaskiego (Jozafat Raczyński) czy też departamentu siedleckiego w Księstwie Warszawskim (Lucyd Ostaszewski). Jednym z motywów wstąpienia do bazylianów przez synów z rodzin szlacheckich mógł być gwarantowany przez zakon dostęp do bezpłatnej edukacji na poziomie wyższym i utrzymanie na koszt prowincji w Wilnie, najważniejszym ośrodku naukowym na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Bazylikańska oświata umożliwiała również poprzez dostęp do edukacji w zakresie nauk ścisłych i przyrodniczych udział w kulturze intelektualnej epoki Oświecenia. Zaszczepione zainteresowania i pasje kształtowały drogi awansu społecznego dla drobnej szlachty poprzez osiągnięcia naukowe. Absolwentem bazylikańskiej szkoły we Włodzimierzu był Stefan Stubielewicz. Od października 1786 r. kontynuował studia w Szkole Głównej Litewskiej w Wilnie. Słuchał wykładów z fizyki, chemii, matematyki, anatomii, fizjologii, historii naturalnej, wymowy, poezji, prawa natury i historii powszechnej. Od 1797 r. został zatrudniony jako wiceprofesor fizyki przy Katedrze Fizyki w Szkole Głównej Litewskiej. W 1802 r. wyjechał na studia do Wiednia, Bolonii, Padwy, Pawii, Florencji, Mediolanu i Turynu. W Paryżu słuchał wykładów wybitnych matematyków i fizyków i został wybrany na członka Société Galvanique et des Recherches Physiques. W 1804 r. odwiedził uczelnie niemieckie w Getyndze (przyjęto go tam do Królewskiego Towarzystwa Nauk i Umiejętności), a także poznał uniwersytety w Lipsku, Halle i Berlinie. Po powrocie wykładał fizykę na Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim według własnego nowoczesnego programu nauczania. Jego starannie przygotowane i ilustrowane doświadczeniami wykłady cieszyły się uznaniem. W 1805 r. złożył na konkurs pracę, w której wyjaśniał powstawanie piorunów i działanie piorunochronu, i na tej podstawie został mianowany profesorem. Znacznie rozbudował gabinet fizyczny, sprowadzając z zagranicy przyrządy z zakresu optyki, elektryczności, pneumatyki, kalorymetrii i mechaniki⁵⁹. Wychowankiem szkoły

⁵⁸ Lewandowski, *Na pograniczu*, 40–48.

⁵⁹ Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793-1803*, 168–169.

prowadzonej przez bazylianów we Włodzimierzu był Feliks Drzewiński, prekursor meteorytyki, geologii, autor najstarszej zachowanej w polskim piśmiennictwie naukowym rozprawy doktorskiej z zakresu geologii. Rozpoczął on w 1810 r. studia na Uniwersytecie w Wilnie, a następnie od 1813 r. był wykładowcą mineralogii i profesorem fizyki Uniwersytetu Wileńskiego⁶⁰.

Kolejne przykłady osób korzystających z transferu nauk matematycznych i przyrodniczych do otoczenia społecznego, których pośrednikami byli bazylianie, to matematycy. Uczniem w szkole gimnazjalnej w Żyrowicach, a następnie studentem i wykładowcą matematyki na Uniwersytecie Wileńskim był Michał Pełka-Poliński. Wychowankiem szkoły bazylianów w Borunach był wykładowca matematyki na Uniwersytecie Wileńskim Antoni Wyrwicz, autor podręczników gimnazjalnych z geometrii, geometrii analitycznej, algebry⁶¹. Absolwentami bazylikańskiej szkoły w Borunach znanymi z dokonań na polu nauk przyrodniczych i ścisłych byli Wincenty Karczewski (astronom i podróżnik) oraz Antoni Odrowąż Kamiński (matematyk)⁶². Bazylianie wykorzystywali również sieć relacji społecznych wytworzonych na bazie prowadzonych placówek oświatowych do kształtowania postaw prozdrowotnych. Nauczyciel fizyki w szkole w Żyrowicach w 1814 r. uczył „praktycznie sposobu szczepienia ospy ochraniającej”⁶³.

Wykorzystanie przez bazylianów oferty edukacyjnej i możliwości stworzonych przez Komisję Edukacji Narodowej pozwoliło nabyć zakonnikom nowe kompetencje. Bazylianie stali się pasem transmisyjnym wiedzy i umiejętności wytworzonych w systemie oświaty Komisji Edukacji Narodowej dla kolejnych pokoleń. Bazylikańscy nauczyciele wykształceni w Szkole Głównej w Wilnie przenieśli metodykę pracy Komisji do szkolnictwa w XIX wieku. Tworzyli „żywe ogniwo” między Komisją i nowym systemem edukacyjnym. Bazylianie podjęli wyzwanie do działania w nowych uwarunkowaniach, związanych z luką kadrową po kasacie jezuitów oraz zaniechaniami w szkołach prowadzonych przez zakon pijarów, w których brakowało dobrze przygotowanych nauczycieli, a adaptacja nauczania fizyki przebiegała bardzo wolno⁶⁴. Działania edukacyjne bazylianów wzmocniły potencjał intelektualny prowincji litewskiej, ale również stały się elementem wyróżniającym prowincję litewską od prowincji Opieki NMP.

⁶⁰ Janusz W. Kosiński, „Feliks Drzewiński i «elektrogeniza» meteorytów”, *Acta Societatis Meteoriticae Polonorum. Rocznik Polskiego Towarzystwa Meteorytowego* 5 (2014): 81–88.

⁶¹ Witold Więśław, „Matematyka wileńska za czasów Adama Mickiewicza. Personalia”, *Wiadomości Matematyczne* 39 (2003): 125–130.

⁶² Dorota Wereda, „Z dziejów sanktuarium i placówki oświatowej w Borunach”, *Nasza Przeszłość* 105 (2006): 201.

⁶³ Dobrowolski, „Szkoły bazylikańskie”, 436.

⁶⁴ Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji*, 3, 119.

Wybór profilu działalności edukacyjnej, opartej na przygotowaniu kadr realizujących oświeceniowe postulaty rozwoju wiedzy, potwierdza bardzo dobrą organizację litewskiej prowincji. Zaangażowanie zakonników w zdobycie wiedzy i jej transfer do społeczeństwa świadczy o świadomości i poczuciu misji edukacyjnej. Bazylianie angażując się w rozwój edukacji nauk ścisłych i przyrodniczych wytworzyli ścieżkę edukacyjną umożliwiającą rozwój intelektualny młodzieży z obszarów peryferyjnych oraz awans społeczny oparty na potencjale intelektualnym. Działalność zakonników przyczyniła się do rozwoju wileńskiego środowiska akademickiego, podniesienia poziomu oświaty, a w kolejnych pokoleniach wytworzenia się grupy społecznej, której kapitałem społecznym i szansą na awans społeczny była wiedza. Aktywność edukacyjna bazylianów prowincji litewskiej stało się ważnym czynnikiem rozwoju nauk ścisłych w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX wieku.

Rozwój potencjału naukowego bazylianów przerwała polityka państwa rosyjskiego, której efektem była likwidacja bazyliańskich placówek oświatowych (1828 r. – Żyrowice, 1831 r. – Brześć, 1831 r. – Włodzimierz, 1834 r. – Berezwech), likwidacja Uniwersytetu w Wilnie (1832 r.) i kasata bazylianów (1839 r.)⁶⁵.

Przeprofilowanie działalności bazylianów prowincji litewskiej przyniosło konsekwencje dla innych form aktywności zakonu. Kierunek przemian przez badacza Cerkwi unickiej E. Likowskiego został oceniony w sposób następujący: „Rzeczywisty zakon przetworzył się w ten sposób raczej w zgromadzenie księży świeckich, świątłych i gorliwych, przestrzegających pewne formy zakonne, ale w gruncie pozbawiony fundamentalnych cnót zakonnych pokory i ducha ubóstwa”⁶⁶. Zakonnicy byli świadomi zagrożeń prowadzących do zaniedbań dyscypliny zakonnej. W 1793 r. w wskazówkach powizytacyjnych dla konwentu we Włodzimierzu zalecono, aby zakonnicy będący nauczycielami w tamtejszej szkole uczestniczyli we wspólnych modlitwach chórowych konwentu, co dotychczas praktykowali tylko w niedziele i dni świąteczne⁶⁷. Wizytator klasztoru brzeskiego w 1804 r. zauważył, że w tamtejszej placówce liturgia w dni powszednie jest sprawowana „o ile zakonnikom publiczne roboty pozwalają”⁶⁸. Zakonnicy zmniejszyli aktywność w różnych formach uczestnictwa w zarządzie diecezji poprzez obsadę urzędów diecezjalnych, w duszpasterstwie, kaznodziejstwie, organizacji misji i oświacie kleru diecezjalnego.

⁶⁵ Marian Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1739* (Rzym–Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001), 130-131.

⁶⁶ Edward Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, cz. 1 (Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1906), 81.

⁶⁷ ÖN 98, 101v.

⁶⁸ LVIA 87, 15.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- BN BOZ – Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps 1742, Chodźko Jan Borejko, Raport szczegółowy z odbytej wizyty jeneralnej zakładów naukowych w guberni litewsko-wileńskiej [...] 1822.
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvui. Vilnius, F. 567, op. 2, sygn. 87, 95.
- ÖN – Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Wien, Cod. Ser. n. 3849, „Visitationes Monasteriorum Ordinis S. Basilii 1793-1798”.
- SPIHRAN – Sankt Petersburski Instytut Historii Rosyjskiej Akademii Nauk. Sankt Petersburg, Zespół nr 52, kolekcja Pawła Dobrochotowa, opis 1.
sygn. 202, [Informacje oraz żądania uniwersytetu wileńskiego przesłane do prowincjała zakonu Bazylianów].
sygn. 266, Cathalogus defunctorum patrum provinciae Poloniae [-Lithuaniae].
- VUB – Vilniaus universiteto biblioteka. Vilnius, RS, sygn. RS_F2_DC15, F2_DC16.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Bartnicka, Kalina, i Irena Szybiak, oprac. *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782–1792*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1974.
- Mitera-Dobrowolska, Mieczysława, oprac. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1973.

OPRACOWANIA

- Beauvois, Daniel. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*. T. 2, *Szkoły podstawowe i średnie*. Tłum. Ireneusz Kania. Lublin: Fundacja Jana Pawła II, Redakcja Wydawnictw KUL, 1991.
- Bieliński, Józef. *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*. T. 2. Kraków: W. L. Anczyc i Spółka, 1899.
- Bieńkowski, Ludomir. „Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII i XVIII wieku”. W: *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 6, *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1, *Kultura umysłowa*, red. Jerzy Kłoczowski, 107–126. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Błażejovskij, Dmytro. *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities, and Institutes of Central and Western Europe (1576–1983)*. Rome: PP. Basiliani, 1984.
- Dobrowolski, Radosław. „Szkoły bazylikańskie w Żyrowicach XVIII-XIX w.” W: *Male miasta. Religie*, red. Mariusz Zemło, 411–467. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2006.
- Jucezka, Stanisław, oprac. *Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI – pocz. XX w.)*. Wrocław: eBooki.com.pl, 2018.
- Kamińska, Janina. *Universitas Vilnensis 1793-1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.

- Kamińska, Janina. *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*. Pułtusk, Warszawa: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Aspra-JR, 2004.
- Kaźuro, Ina. „Bazylionų Vienuolijų Ryšiai Su Vilniaus Universitetu”. *Lietuvos Istorijos Studijos* 42 (2018): 29-47. <https://doi.org/10.15388/LIS.2018.42.12386>.
- Kołbuk, Witold. *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury organizacyjne*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998.
- Kosiński, Janusz W. „Feliks Drzewiński i «elektrogeniza» meteorytów”. *Acta Societatis Meteorologicae Polonorum. Rocznik Polskiego Towarzystwa Meteorytowego* 5 (2014): 81–88.
- Kurdybacha, Łukasz. *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1949.
- Lewandowski, Jan. *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1996.
- Likowski, Edward. *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*. Cz. 1. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1906.
- Lorens, Beata. „Bazylianie a szkolnictwo publiczne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.” *Ukrainian Historical Review* 1 (2022): 115–130.
- Massalski, Adam, i Ewa Kula. *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraińskim*. Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Aspra-JR, 2018.
- Meissner, Andrzej, i Agnieszka Wałęga, red. *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Słownik biograficzny*. Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, ASPRA-JR, 2018.
- Meissner, Andrzej. „Szkoły zakonne wobec Komisji Edukacji Narodowej”. W: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej, 24-26 października 1973*, redaktorzy Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova, 241–254. Warszawa, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1977.
- Pawlikowska-Brożek, Zofia. „Matematyka w Szkołach Głównych Komisji Edukacji Narodowej”. W: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej, 24-26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova, 132–154. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1977.
- Pawluczuk, Urszula Anna. „Zakonnicy monasteru w Żyrowicach w świetle wizytacji sporządzonej w 1823 roku”. *Saeculum Christianum* 28, nr 2 (2021): 184–196. <https://doi.org/10.21697/sc.2021.28.2.13>.
- Paździor, Kamil. „Edukacja jako narzędzie polityki wyznaniowej Sejmu Wielkiego wobec innowierców”. *Nasza Przeszość* 100 (2003): 329-366.
- Pidłypczak-Majerowicz, Maria. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*. Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Piłatowicz, Józef, i Katarzyna Maksymiuk. „The Dissolution of the Society of Jesus and Its Influence on the Development of Mathematical and Natural Sciences Education in the Principal School of the Realm in Cracow”. *Paedagogica Historica* 56, nr 4 (2020): 447–462. <https://doi.org/10.1080/00309230.2019.1591468>.
- Pohoska, Hanna. *Wizytatorowie Generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1957.

- Radwan, Marian. „Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795-1839”. *Nasza Przeszłość* 93 (2000): 153–225.
- Radwan, Marian. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1739*. Rzym, Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 2001.
- Szybiak, Irena. „Studenci Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego 1783-1793 (Próba ujęcia liczbowego)”. W: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Lechowi Mokrzeckiemu z okazji jego jubileuszu*, red. Kazimierz Puchowski i Józef Żerko, 228-234. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1998.
- Szybiak, Irena. *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973.
- Walasek, Stefania. *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Poleskim*. Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Aspra-JR, 2018.
- Wereda, Dorota. „Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim w XVII–XIX wieku”. *Roczniki Humanistyczne* 66, z. 2 (2018): 113–140. <http://doi.org/10.18290/rh.2018.66.2-6>.
- Wereda, Dorota. „Z dziejów sanktuarium i placówki oświatowej w Borunach”. *Nasza Przeszłość* 105 (2006): 189-206.
- Więśław, Witold. „Matematyka wileńska za czasów Adama Mickiewicza. Personalia”. *Wiadomości Matematyczne* 39 (2003): 117–149.
- Zasztowt, Leszek. *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki Państwowej Akademii Nauk, 1997.

ZAANGAŻOWANIE BAZYLIANÓW PROWINCJI LITEWSKIEJ
W ROZWÓJ EDUKACJI NAUK ŚCISŁYCH I PRZYRODNICZYCH
NA ZIEMIACH PAŃSTWA POLSKO-LITEWSKIEGO
W LATACH 1773–1839

Streszczenie

Artykuł przedstawia zaangażowanie zakonu bazylianów prowincji litewskiej w rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych na ziemiach polsko-litewskich w latach 1773–1839. Kasata zakonu jezuitów stworzyła bazylianom szansę na rozwinięcie działalności edukacyjnej. Bazylianie jako jedyne zgromadzenie zakonne odpowiedzieli na ofertę współpracy z Komisją Edukacji Narodowej. Wielu zakonników kształciło na uniwersytecie w Wilnie. Wybierali udział w wykładach z fizyki, matematyki, astronomii, historii naturalnej, mineralogii. Zdobytą wiedzę wykorzystywali w pracy dydaktycznej w szkołach, działalności naukowej oraz transferze wiedzy do społeczeństwa. Bazylianie angażując się w rozwój edukacji nauk ścisłych i przyrodniczych wytworzyli ścieżkę edukacyjną umożliwiającą rozwój intelektualny młodzieży z obszarów peryferyjnych oraz awans społeczny oparty na potencjale intelektualnym. Działalność zakonników przyczyniła się do rozwoju wileńskiego środowiska akademickiego i podniesienia poziomu oświaty.

Słowa kluczowe: bazylianie; szkoły bazylikańskie; rozwój nauk matematycznych i przyrodniczych; Komisja Edukacji Narodowej, Uniwersytet w Wilnie

THE INVOLVEMENT OF THE BASILIANS OF THE LITHUANIAN PROVINCE
IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE EDUCATION
IN THE POLISH-LITHUANIAN STATE IN 1773–1839

S u m m a r y

The article presents the involvement of the Basilian Order of the Lithuanian Province in the development of the exact and natural sciences in the Polish-Lithuanian Commonwealth between 1773 and 1839. The dissolution of the Jesuit Order created an opportunity for the Basilians to develop their educational activities. They were the only religious congregation that responded to the offer of cooperation from the Commission of National Education. Many of them were educated at the University of Vilnius. They chose to attend lectures on physics, mathematics, astronomy, natural history, and mineralogy. They used the knowledge they acquired in their didactic work in schools, scientific activities and in the transfer of knowledge to society at large. By engaging in the development of scientific education, the Basilians created an educational path which enabled the intellectual development of young people from peripheral areas and social advancement based on intellectual potential. The activities of the monks contributed to the development of the Vilnius academic community and the improvement of the level of education.

Keywords: the Basilian Order; Basilian schools; development of mathematical and natural sciences; Commission of National Education; Vilnius University